

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

ІСТОРІЯ РУСІВ

ПЕРЕКЛАД ІВАНА ДРАЧА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

УДК 94(477)
I-90

Серія «Великий науковий проєкт»
заснована у 2018 році

Передмова
В. О. Шевчука

Художник-оформлювач
Є. В. Вдовиченко

Історія русів. Переклад Івана Драча / передм.
I-90 В. О. Шевчука; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. —
Харків: Фоліо, 2025. — 415 с. — (Великий наук. проєкт).
ISBN 978-966-03-8087-5 (Великий наук. проєкт)
ISBN 978-617-8508-02-9

«Історія русів» в ієрархії текстів культури українського народу стоїть поруч із «Повістю минулих літ» і «Словом про похід Ігорів». Ця книжка невідомого автора розповідає про історичний розвиток України від давнини до другої половини XVIII сторіччя. Тривалий час її вважали крамольною, оскільки незаперечно стверджувався самобутній шлях розвитку й утвердження українців як окремого народу зі своїми традиціями, історією, мовою. «Історія русів» була опублікована російською в 1846 році в Москві, українською її видали вперше в 1956 році у Нью-Йорку. Лише в 1991-му в Києві книжка побачила світ в українському перекладі Івана Драча. Він прагнув наблизити текст до сучасного читача, прибравши надмір діалектизмів і деякі неточності. У передмові перекладач зазначає: «Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора».

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8087-5
(Великий наук. проєкт)
ISBN 978-617-8508-02-9

- © М. І. Драч (правонаступниця), переклад українською, 1991
- © В. О. Шевчук, передмова, 2001
- © Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення, 2025
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

КІЛЬКА СЛІВ ПЕРЕКЛАДАЧА

Дуже тяжко читати цю книжку. Адже вона про тебе, про мене, про нас. В багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, коригуючи наш поступ. «Історія русів» — це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав. Як би ми з вами не намагались щось змінити і переінакшити, все це можливо в міру нашого розуму і потуги, але нездоланна сила інерції тисячолітнього буття, нашого генотипу і нашого характеру присутня буде в наших найсміливіших дерзаннях.

Твердіше дивімося в дзеркало. Твердіше в тому розумінні, що не одхиляймося од свічада, коли воно твердить нам неприємні речі. Але і не цураймося його, коли справедливі твердження нам приємні. Це нам буде легше робити. Дуже багато ми не знаємо про себе — ця книжка має властивість нам дещо розтлумачувати. І вперше, і вдруге, і втретє. Ми гірші, аніж ми думали про себе в найприкрішій час петрівчаної ночі, але ж ми і кращі, аніж видаємося собі в мить золотої ейфорії. Ми тверді, пружкі, відчайдушні, сентиментальні і романтичні. Часом надто жорстокі, а часом слиняві лінюхи і надзвичайно безалаберні люди.

Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора.

Чому у нас відступників так много
І чом для них відступство не страшне, —

колись скрушно і трагічно брав голову у руки Іван Франко. Тому, хто намагатиметься відчитувати рентгенограму сучасних вчинків нашого народу, знадобляться ці гарячі сторінки про минуле.

Трохи більше як півтора століття проминуло з того часу, коли Осип Бодяньський видав «Історію русів» в оригіналі, у Москві, і вже 60 років як вийшла вона українською мовою у Нью-Йорку. Обидва тиражі незначні. Раритет в обох випадках. Спробуй, бібліофіле, книжнику непогамовний, дістань цю книжку. Обидві вони були переді мною, коли я взявся відтворити цю видатну пам'ятку культури сучасною літературною мовою. Американський переклад В'ячеслава Давиденка за редакцією і з вступною статтю Олександра Оглоблина, з обкладинкою Якова Гніздовського вийшов у Нью-Йорку в 1956 році у видавництві «Вісник» — ООЧСУ. Редакція від себе додатково супроводила це видання ще і таким розтлумаченням свого завдання: «Готуючи до друку українські видання, редакція намагалася якнайбільше наблизити цей твір до сучасного українського читача і разом якнайменше відійти від його первісного оригінального тексту. Це не було легким завданням. Мова-бо «Історії русів» — це не просто російська літературна мова кінця XVIII століття, як твердив дехто з дослідників цієї визначної історичної пам'ятки. Це — мова, якою писала тоді українська шляхетська інтелігенція, — з багатою домішкою українізмів у зворотах і чисто українських слів. Чимало є в ній української військової, соціально-політичної і побутової стародавньої термінології, приповідок, пісень, навіть цілих речень, писаних народною українською мовою».

Редакція вважала, що мова, на яку був перекладений текст «Історії русів», не була в стислому значенні сучасною українською літературною мовою. Мені ж хотілося наблизити книжку до сучасного читача, і я намагався позбутися пере-

садів старожитньої лексики, надміру діалектизмів, переважно галицизмів, і, звичайно, позбутися деяких пропусків слів, деяких неточностей. Коротше кажучи, я намагався бути ближчим до сучасного читача, аніж ставив собі за завдання автор перекладу 1956 року.

«Предкладати — пропонувати, сливе — майже, передніше — раніше, ознаймував — оголосив, преємник — спадкоємець, скудота — злиденність, нагани — дорікання, драпіжницькі — хижацькі» і таке інше; цей парний ряд слів, в якому я зупинявся на другому варіанті, свідчить про мій свідомий намір осучаснити текст. А все ж він лишається певною мірою важкуватий, бо збережений синтаксис і старі призабуті форми дієприкметників, а «тая» та «сей», майже послідовно вживані, додають свого специфічного аромату...

Іван Драч

Історія русів

ПЕРЕДМОВА

Історія Малої Росії до пори нашестя на неї татар з ханом їхнім Батиєм злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо ж відомо, що початок сеї історії, разом з початком правління російського, береться од князів і князівств Київських, з прилученням до них лише одного новгородського князя Рюрика, і триває до навали татар безперервно, а від сього часу буття Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по визволенню ж її від татар князем литовським Гедиміном і зовсім вона в російській історії замовчана. Саме тому пропонована тут історія малоросійська писана на два періоди, тобто до нашестя татарського екстрактом, а від того нашестя широко і докладно.

Істориків та літописців сеї доби було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ, зазнала всіляких плюндрвань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини взято цю історію із літописів і записок білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і од руїн малоросійських віддаленої.

Вченістю відомий і знатністю славний депутат шляхетства малоросійського пан Полетика, коли виряджався у справах депутатства до тої великої імперської комісії для створення проекту нового укладу, то мав конечну потребу роздобути вітчизняну історію. Він удався з приводу цього до первісного навчителя свого, архієпископа білоруського Георгія Ко-

ниського, котрий був питомим малоросіянином і впродовж значного часу перебував у Київській академії префектом і ректором.

І сей-бо архірей передав панові Полетиці літопис, або ж історію що, заповнюючи архіпастирськи, що вона ведена з давніх літ в кафедральному Могильовському монастирі тямущими людьми, які здобували потрібні відомості від учених мужів Київської академії і різних найповажніших малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свого, гетьмана Зиновія Хмельницького, і самі журнали достопам'ятностей і діянь національних, та й до всього вона знову ним переглянута і виправлена.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами малоросійськими і знайшовши її од тих найліпшою, завше дотримувався її у довідках і писаннях по комісії. І так ся історія, пройшовши стільки умів видатних, здається, мусить бути достовірною. Лише воєнні дії видадуться, можливо, декому сумнівними, бо ж занадто численні. Та, міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиреними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах. Одна Польща доказом всьому тому. Вона лише тоді була могутньою і страшною, коли мала у себе війська малоросійські; а лише скоро їх позбулася — відразу занепадати почала, а наслідки ті відомі.

Історики польські та литовські, справедливо запідозрювані у вигадках та самохвальстві, описуючи діяння народу руського, що начебто у підданстві польському пробував, затмарювали всіляко великі подвиги його, учинювані на користь спільної Вітчизни своєї і польської. Навіть самі постанови та привілеї їхні у сій Вітчизні затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства. А коли дійшла повість їхня до часів гонінь і тиранств польських, на

народ руський учинених з приводу вигаданої від них унії, а саме як дійшло до визволення народу свого з кормиги польської власною його мужністю і майже безприкладною хоробрістю, то тут виригнули письменники ті всі свої лайки і всілякого роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непостійним і бунтівливим хлопством, що по сваволі і буйнощах своїх бунти і заколоти вчиняло. Але діла гетьманів руських Косинського, Наливайка, Остряниці і, нарешті, великі діла Хмельницького, листування їхні і декларації доводять вельми тому противне, і всіляка людина здорового глузду добачить в них істину несумнівну і подвиги шляхетні і справедливі; побачить притому і визнає розумний, що всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що для того воно споряджено самою природою, або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом.

Про мужність і заповзятливість народу руського даємо пораду творцям байок та критикам заглянути в історії грецькі, римські та інші іноземні; і вони їм покажуть Кагана, Кия, Оскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих володарів, або князів руських, що воювали славно з воїнством руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні Константинополь і Рим нападали. І хіба такий народ, який пожив дещо в поєднанні з поляками і литовцями у повсякчасних майже війнах за їхню і за свою Вітчизну, чи ж міг він загубити природну свою хоробрість, яка згодом і над самими поляками і литовцями зрештою доволі себе показала?

Але, незважаючи на все те, варто з жалем сказати, що занесені деякі безглузді речі і наклепи в самі літописи малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими русами, що необачно наслідували безсоромних і злосливих польських і литовських байкотворців. Так, приміром, в одній шкільній історійці виводиться на сцену зі Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії, нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться польськими королями нові поселення і засновуються українські козаки; а до того ся зем-

ля була пустельна і безлюдна і козаків на Русі не бувало. Але, видно, пан письменник такої нікчемної історії не бував ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, руських міст найдавніших або принаймні далеко давніших од його королів польських, себто: Черкаса, Крилова, Мишурина та старого Кодака над рікою Дніпром, Чигирин над Тясмином, Умані над Россю, Ладижина і Чагарлика над Бугом, Могилева, Рашкова й Дубосар над Дністром, Кам'яного Затону і Білозерська у гирлі Лиману. З тих міст були деякі провінціальними та обласними руськими містами впродовж багатьох віків. Але в нього все те пустеля, і князі руські, що виводили великі флотилії свої в Чорне море із ріки Дніпра, себто з тих самих країн, які воювали на Грецію, Синоп, Трапезонт і на самий Царгород з військами саме тих областей, ним у непам'ять пущено; рівно як і сама Малоросія повернута кимось з польського володіння без зусилля і по добрій волі, а тридцять чотири кривавих герці, що були при тому од військ руських супроти поляків та королів їхніх і посполитого рушення, не заслуговують на те, щоб визнати за народом сим та його вождями за подвиги їхні і геройство належну справедливість. Одначе хто що не кажи, а кінець діло вінчає завжди.

Прийди і виждь!

Народ слов'янський, що походить од племені Афета, Ноевого сина, названий слов'янами за родоначальником і князем своїм Славенем, нащадком Росса князя, внука Афетового; Він, переселившись з Азії од часів вавилонського змішання мов, став мешкати од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на сході до ріки Вісли і моря Варязького на заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на півдні до Північного океану і Балтійського моря на півночі. Доказом тому є історія преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які всі були академіками або членами тої головної школи, яку в слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом грецьким, невдовзі по запровадженню там релігії християнської. А взята вона з книг священних Біблій і з старовинної багатой бібліотеки, в Києві зібраної, яка в пору нашестя варварів і од колишніх руїн загинула; від чого і самі школи ховалися в самих монастирях та підземних житлах навіть до днів руського обраного князя, або гетьмана, Сагайдачного і митрополита київського Петра Могили, які стародавню академію Київську поновили.

Не меншим доказом означених меж слов'янських суть спорожнілі міста і румовища, слов'янською мовою поійменовані, і написи, їхніми літерами і наріччям писані на каменях, цвинтарях і статуях кам'яних; також назви рік, озер, гір та улусів, які розташовані в степах кримських, заволжанських і на острові Тамані, або на стародавньому Тмутаракані, — все це очевидно свідчить про слов'янське тамтешнє поселення. А зауважені деякими письменниками в тих межах чужоплемінні слов'янам народи, а саме: кімеріани, або готи, маіоти,

гуни та інші — нарівні з ордами понтійського царя Мітрідата були перехожими через слов'янську землю та іноземні колонії, які найшли сюди зі Сходу та Півночі і по короткому тут перебуванню в країні південні і західні відійшли. Та і самі греки і генуезці, які вважалися мешканцями над Чорним і Азовським морем, були не чимсь іншим, як купцями, які оселилися за згодою слов'ян на їхніх приморських землях заради обопільної торговельної вигоди; а війни слов'ян з містами їхніми Херсоном, Феодосією та Босфором означають хіба короткочасні сусідські чвари, що закінчувалися згодою.

Історики суміжних зі слов'янами народів: Птолемей, Геродот, Страбон, Діодор та інші — приписували слов'янам давність сиву, за 1610 років до Різдва Христового відому, мовлять, що вони, ведучи з сусідами безнастанні війни та переслідуючи чужоплемінні народи, які переходили їхньою землею, зайшли і переселили колонії свої за ріку Дунай, до моря Адриатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одри; а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, їхнім нарiччям так пойменовану. Але дають ці історики слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу їхнього життя і вигляду народного, приміром, східних слов'ян називали скіфами, або ж скитами, тому що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; південних — сарматами, по гострих ящуриних очах з примружкою, і русами, або русняками, — за волоссям; північних, приморських, варягами називали через хижацтво і засідки, де чигали на перехожих; а всередині од тих мешканців, за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу — роксоланами і росами, а по князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, — москвитами і москами, від чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського.

Самі слов'яни і того більше собі назв наробили: болгарами називали тих, які мешкали над рікою Волгою; печенігами тих, що живилися печеною їжею; полянами і половцями, що жили на полях або в степах безлісих; деревлянами — меш-

канців полісних, а козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони Вітчизни, якій служили у власній зброї, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами. Та коли у пору війни виходили вони поза свої межі, то інші цивільного стану мешканці давали їм підмогу, і задля цього заведена була у них складка громадська, чи податок, прозваний нарешті з обуренням даниною козарами.

Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані царем грецьким Константаном Мономахом з козарів на козаків — і така назва назавжди вже у них залишилась. А описувані деякими письменниками війни слов'ян з печенігами, половцями, козарами та іншими слов'янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше як міжусобні самих слов'ян січі за межі обласні, за відгін худоби і за інші домагання і чвари князів, що їх творили; а помилки від істориків виникли з причини множества різних назв, одному й тому самому народові приписуваних. Справедливість цього доводиться тим, що описувані вище чужоземні народи, себто готи, гуни та інші, знані з історій та переказів, звідки вони вийшли і куди пішли; а про сих нічого того немає, і начеб з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого; такого історія ніяк терпіти не повинна, як вигаданого.

Таким чином, частина слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо русами і русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь — за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь — за великими снігами, що випадають у стороні північній. Провінційними поділами тої землі були князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і чільне, або Велике, князівство Ки-

ївське, котрому вся решта підлягала. Князі, або верховні начальники, обирали були народом в одній особі, але на цілу династію, і нащадки обраного володіли за спадком. Із князів сих найзначніші за історіями: Каган, що Грецію воював і облягав флотилією своєю та сухопутним військом столичне місто Константинополь, що врятувалось дивом Богоматері; Кий, засновник міста Києва і князівства свого імені; переможні у війнах Оскольд і Дір, що славно воювали з греками та генуезцями на морі й суші, що зруйнували славні міста Синоп і Трапезонт і наголову розбили війська ворожі над рікою Осколом; Ігор, що підступно побив Оскольда і Діра і сам був убитий древлянами; Святослав, що підкорив собі болгар задунайських і жив там у місті Переяславці, в сучасному Рущукі; і Володимир, який першим хрестив усю Росію.

І сей Володимир, понад означені князівства, з'єднав всі інші слов'янські князівства, які розділилися були під різними назвами поміж його братами і родичами, був один над ними самодержець і звався великим князем руським і цариком над усіма князями; і, будучи могутнім і лихим у війнах, що безнастанно точилися з сусідами, набув од них і від народів віддалених великої поваги, чому ж всі держави запобігали його дружби, а для утримування її пропонували йому свої віри або релігії. Але він, звідавши спершу їх, слушно віддав перевагу перед усіма християнській грецького, або єрусалимського, обряду і року 988-го по Різдві Христовому, вирушивши з військом до приморського міста Херсона, хрестився там од греків і побрався з грецькою царівною Анною; а повернувши до Києва, хрестив родину свою і народ. Перед хрещенням же всі слов'яни мали віру східних поган і, визнаючи єдиного Бога вседержителя, вважали символом і житлом його сонце, а знаряддям гніву — його грім, або перун. Тому і вшановували сонце запалюванням вогню як його образу, вкидаючи туди початки од всього ростучого, а празник сей називаючи Купалою.

Хрещення Володимирове вважається третім в літописах слов'янських; перше у них введене за днів апостольських, благовістям апостола Андрія Первозванного, що приплив

ЗМІСТ

Кілька слів перекладача. <i>Іван Драч</i>	3
Нерозгадані таємниці «Історії русів». <i>Валерій Шевчук</i>	6
ІСТОРИЯ РУСІВ	67